

ЗМІСТ

<i>Людина в натовпі</i>	9
Частина I. ТОКСИНИ У ВІЧНІЙ МЕРЗЛОТІ Й ПОСИЛЕННЯ СПЕКИ ДОВКОЛА	
1. Друге життя патогенів	13
<i>Важливі уроки історії</i>	23
2. Старий будинок та інфрачервоне світло	24
3. Американський недоторканний	30
<i>Невидима програма</i>	41
Частина II. ДОВІЛЬНЕ РОЗМЕЖУВАННЯ ЛЮДЕЙ	
4. Давня вистава й виникнення кастової системи в Америці	45
5. «Контейнер, який ми для вас створили»	59
6. Міра людяності	67
7. Кризь імлу Делі до паралелей між Індією й Америкою	78
8. Нацисти й прискорений розвиток кастової системи	83
9. Зло мовчання	94
Частина III. ВІСІМ СТОВПІВ КАСТОВОЇ СИСТЕМИ	
<i>Основи кастової системи: витоки нашого невдоволення</i>	101
<i>Стовп № 1. Божа воля й закони природи</i>	102
<i>Стовп № 2. Спадковість</i>	105
<i>Стовп № 3. Ендогамія та контроль над шлюбом і стосунками</i>	108
<i>Стовп № 4. Чистота й осквернення</i>	114
<i>Стовп № 5. Професійна ієрархія: джаті й лежень</i>	130
<i>Стовп № 6. Дегуманізація й стигматизація</i>	139
<i>Стовп № 7. Терор як засіб примусу, жорстокість як засіб контролю</i>	148
<i>Стовп № 8. Природжена вищість на противагу природженій нижчості</i>	155

Частина IV. Щупальця КАСТОВОЇ СИСТЕМИ

<i>Карі очі, блакитні очі</i>	163
10. Принципово хибний розподіл за кастами	166
11. Загроза статусу панівної групи й невизначеність найвищого рангу	173
12. Цап-відбувайло, на якого покладають гріхи всього світу	185
13. Невпевнений у собі альфа й призначення невдахи	197
14. Втручання кастової системи в повсякденне життя	202
15. Настійна потреба в найнижчому щаблі	216
16. Неспокій останнього місця: скупчені в затопленому підвалі	229
17. На передовій ранніх досліджень кастової системи	235
18. Сетчел Пейдж і нелогічність кастової системи	247

Частина V. НАСЛІДКИ ПОДІЛУ НА КАСТИ

19. Ейфорія ненависті	253
20. Неминучий нарцисизм вищої касты	257
21. Німецька дівчинка з темним хвилястим волоссям	267
22. Стокгольмський синдром і виживання підлеглої касты	270
23. Штурмові загони на кордонах ієрархії	280
24. Кортизол, теломери й смертоносність кастової системи	290

Частина VI. РЕАКЦІЯ

25. Зміна сценарію	299
26. Поворотний момент і відродження кастової системи	310
27. Символи кастової системи	321
28. Демократія на голосуванні	337
29. Ціна, яку ми сплачуємо за кастову систему	340

Частина VII. ПРОБУДЖЕННЯ

30. Скидання священної нитки	347
<i>Радикалізація панівної касты</i>	351
31. Серце — останній рубіж	354

<i>Епілог. Світ без каст</i>	360
------------------------------------	-----

<i>Подяки</i>	372
---------------------	-----

<i>Список літератури</i>	379
--------------------------------	-----

<i>Примітки</i>	386
-----------------------	-----

<i>Про авторку</i>	412
--------------------------	-----

12 Цап-відбувайло, на якого покладають гріхи всього світу

Щороку в день спокути стародавні євреї обирали двох цапів і ставили їх перед Господом при вході в намет, де відбувалися збори. Після цього первосвященник кидав жереб, щоб визначити долю кожного з них.

Одного з козлів приносили в жертву Господові, щоб очистити жертovníк і зробити його священним. Іншого, цапа-відбувайла, живим ставили перед Господом²⁷³.

Первосвященник клав обидві руки на голову живого козла й визнавав перед ним всю провину й беззаконня синів Ізраїлю. Він перекладав на цапа всі їхні гріхи й випускав його в землю безлюдну, де той ніс на собі весь тягар провини синів Ізраїлю, звільнивши їх і давши змогу процвітати в мирі.

Цапа, якого відправляли у вигнання, де він страждав за гріхи інших, назвали цапом-відбувайлом.

Цей описаний в Левиті ритуал, який передавався з покоління в покоління протягом століть, прийняли стародавні Греки. Він зберігається не лише на рівні особистої взаємодії, а й на рівні країн і каст. Для стародавніх людей козел відпущення був засобом зцілення всього народу. У наш час концепція цапа-відбувайла видозмінилася від простого носія нещастя до людини чи групи людей, яких звинувачують у принесенні нещастя.

«Це дає змогу полегшити становище інших, — сказала фахівчиня з психології Юнга Сильвія Брінтон Перера, — звільнити тих, хто шукає козлів відпущення, від власної відповідальності, й зміцнити їхнє відчуття влади й праведності»²⁷⁴.

У кастовій системі, чи то в Сполучених Штатах, в Індії чи в Німеччині часів Другої світової війни, найнижча каста мимоволі виконувала функцію відвертання уваги суспільства від його

структурних проблем, беручи на себе провину за колективне нещастя. Власне кажучи, саму найнижчу касту вважали нещастям.

Отже, козел відпущення, навіть не усвідомлюючи цього, допомагає об'єднати привілейовані касты й зробити їх незаплямованими, поки існує опальна група, яка бере на себе їхні гріхи. «Пошук цапа-відбувайла в тій формі, в якій його зараз практикують, — писала Перера, — означає пошук людини або людей, яких можна ототожнити зі злом або несправедливими діями, звинуватити їх у цьому й вигнати з громади, щоб решта її членів почувалися невинними, ніби вони спокутували свою провину».

Каста, яка стала цапом-відбувайлом, необхідна для колективного добробуту вищих каст і злагодженого функціонування кастової системи. Члени панівної касты можуть сприймати тих, хто не належить до їхнього кола, як причину будь-яких негараздів чи нещастя, як уособлення найгірших сторін суспільства. «Той, хто покладає провину на козла відпущення, відчуває полегшення, — писала Перера, — оскільки не має нести важкий тягар того, що є неприйнятним для його ідеального “я”». Вищі за цапа-відбувайла «стають очищеними й перебувають в єдності одне з одним, почувуючись благословенними своїм Богом»²⁷⁵.

На американському Півдні людей, яких визнали козлами відпущення, вислали не в землю безлюдну, а на задвірки суспільства, що було спробою вигнання з людського роду. Багато чоловіків і жінок з панівної касты покладали на поневолених провину за погані врожаї чи низькі прибутки, називали ледарями людей, які працювали по вісімнадцять годин на добу заради збагачення інших, і виміщали свій відчай на тілах бранців.

Кастова система не щадила нікого з членів касты, що стала цапом відбувайлом. Коли хотіли відшмагати батогом вагітну жінку, «перш ніж прив'язувати її до стовпа, в землі робили яму, щоб там помістилося збільшене тіло жертви», писав пан К. Робін у розповіді про те, свідком чого він був²⁷⁶.

«Негр стає як козлом відпущення, так і наочним прикладом для своєї групи, — писала антропологиня Еллісон Девіс. — Він страждає за всі незначні порушення кастових правил, що викликають роздратування у білих, і стає застереженням щодо майбутніх порушень»²⁷⁷.

Після Громадянської війни конфедерати покладали провину за поразку на людей, які їм колись належали. Протягом значної частини ХХ століття, за життя людей, які є серед нас сьогодні, лінчування було своєрідною формою ритуального людського жертвоприношення в присутності часом багатотисячного натовпу. Глядачі приїжджали з сусідніх штатів, а заняття в школах закінчувалися рано, щоб білі діти могли разом з батьками подивитися, як представники панівної касты чинять акти садизму над членами підлеглої, перш ніж повісити їх на гілці платана. Лінчування майже завжди здійснювалося «руками невідомих людей», виконувалося «колективно, щоб не можна було звинуватити в цьому жодну людину»²⁷⁸.

«Білі відчували єдність, спостерігаючи за тим, як негри стають цапами-відбувайлами й об'єктами для експлуатації й ненависті, — писав Гуннар Мюрдаль, провідний соціолог-економіст 40-х років ХХ століття. — Це підтримувало згуртованість білих і захищало кастовий соціальний устрій»²⁷⁹.

Таких козлів відпущення вважають причиною соціальних недуг. Їх звинувачують у злочинності, котру спричиняють не лише вони, а також у поширенні наркотиків, яких вони вживають не більше, ніж члени панівної касты, але за які потрапляють за ґрати в шість разів частіше у порівнянні з білими, звинуваченими в аналогічних правопорушеннях. Тисячі афроамериканців перебувають у в'язницях за володіння речовиною, завдяки якій представники панівної касты роблять зараз багатство на ринку марихуани й канабідіолу.

У Сполучених Штатах та Індії панівна каста покладає провину за відсутність кар'єрного росту чи відмову в зарахуванні до коледжу на маргіналізованих членів найнижчої касты, хоча афроамериканці в США й далі в Індії рідко мають змогу вирішувати, кого наймати на роботу чи приймати до університетів. У Сполучених Штатах афроамериканці не можуть сіяти такий хаос у галузі зайнятості чи вищої освіти, адже їх не так багато, щоб вони могли обійняти посади, про які мріють всі члени панівної касты.

Варто зазначити, що хоча рух за громадянські права, у якому брали участь члени найнижчої касты та їхні білі однодумці, привів до позитивних дій, результати багаторічних досліджень вказують на те, що саме білі жінки (а отже білі родини), а не афроамериканці,

мали найбільшу користь від плану, спрямованого на виправлення багатовікової несправедливості щодо членів найнижчої касті²⁸⁰. Пошук цапів-відбувайлів винахідливо приховує структурні чинники, які роблять життя багатьох американців важчим, ніж мало б бути, на користь обраних, переважно представників панівної касті. Це дає змогу покласти провину за соціальні недуги на групи з найменшою владою й впливом на життя країни, водночас сприяючи розширенню меж цієї моделі й залишаючи безкарними тих, хто контролює й пожинає плоди такого розмежування. Ця ситуація погіршується в часи економічної напруженості, коли найменш захищені члени панівної групи починають висувати звинувачення проти групи меншості «через структурні економічні проблеми, які насправді завдали шкоди обом групам», сказав один соціолог, «і які не спричинила жодна з них»²⁸¹.

Прагнення людей звинувачувати в усьому членів опальної сторонньої групи ставить під загрозу життя як привілейованих, так і тих, хто потрапив у немилість.

Одного осіннього вечора в жовтні 1989 року подружжя з передмістя Бостона, у якого в грудні мав народитися первісток, поверталося додому з заняття, присвяченого підготовці до пологів. Чоловік, двадцятидев'ятирічний Чарльз Стюарт, був стриманим та амбітним менеджером елітного магазину хутра в центрі міста. Його дружина, Керол Дімайті Стюарт, була мініатюрною товариською адвокаткою. Вони придбали двоповерховий будинок у передмісті й вже вирішили, що якщо народиться хлопчик, його ім'я буде Крістофер. Чарльз і Керол обоє піднялися до панівної касті, хоча самі походили із середовища синіх комірців. Вони щойно відсвяткували четверту річницю весілля.

Того вечора подружжя їхало додому через район Роксбері, який був притулком для хвиль іммігрантів з Європи, а після Другої світової війни став переважно районом чорношкірих, бідняків і членів робітничого класу, спустошеним війною з наркотиками. Чоловік, який був за кермом їхнього автомобіля «Тойота», обрав кружний шлях. Біля світлофора на Мішн-Гілл сталася стрілянина, внаслідок якої дружину поранили в голову, а чоловіка в живіт, причому обидва постріли були зроблені з близької відстані. Чоловік був у кращому стані, ніж дружина, тому викликав поліцію

з телефону в авто. Дружина померла в лікарні від завданих їй важких ран. Дитину, яка народилася протягом останніх годин життя матері (на два місяці раніше очікуваного терміну), назвали Крістофером, як і хотіли батьки. Хлопчик прожив усього сімнадцять днів.

У ніч цієї стрілянини Чарльз Стюарт сказав поліції, що чорношкірий чоловік з хрипким голосом, одягнений у спортивний костюм, увірвався в машину, пограбував і вистрелив у них. Ця трагедія пробудила всі глибоко вкорінені страхи й жах у Бостоні й у всій країні. Розпачливий дзвінок чоловіка в поліцію раз у раз транслювали в ефірі, як і відеозапис того, як парамедики витягують смертельно поранену дружину з автомобіля «Тойота».

Обурене цією незбагненною трагедією, місто вирішило діяти, розпочавши масове полювання на людей. Мер Реймонд Флінн присягнувся «притягти цих тварюк до відповідальності» й наказав залучити до цієї справи всіх наявних слідчих.

Офіцери прочісували Роксбері, зупиняючи й обшукуючи на вулиці кожного, хто відповідав описові, тобто майже всіх чорношкірих, сотні людей. Протягом декількох тижнів полювання на підозрюваного було єдиною метою. У ці тенета потрапив тридцятидев'ятирічний безробітний чорношкірий зі злочинним минулим, на якого Чарльз вказав під час упізнання в поліції. Люди почали вимагати смертного вироку.

Впродовж кількох місяців чиновники майже не помічали суперечностей у поведінці чоловіка, оскільки їхню увагу відвертала версія, що відповідала їхнім очікуванням. У ніч стрілянини Чарльз протягом тринадцяти хвилин безцільно їздив, розмовляючи з поліцією, замість того щоб повернутися до лікарні, з якої подружжя щойно поїхало. Він стверджував, що не впізнавав орієнтирів у місті, в якому прожив усе життя. «Він так і не спробував утішити дружину, жодного разу не назвав її на ім'я, — писали в журналі Time. — У машині швидкої допомоги по дорозі до лікарні він запитав лише про серйозність своєї рани й не запитував про стан дружини»²⁸².

Напередодні Чарльз оформив на молоду й здорову дружину декілька страхових полісів. Коли його виписали з лікарні, він отримав виплату по одному з цих полісів і відразу придбав новий автомобіль «Ніссан Максима», а також жіночі діамантові сережки вартістю у тисячу доларів. Виявилося, що протягом кількох місяців

до смерті дружини Чарльз часто затримувався в п'ятницю ввечері, іноді до самого ранку, що її дуже бентежило. Його бачили з молодою білявкою, яка працювала влітку в магазині хутра і з якою він домовився, щоб вона зателефонувала йому в лікарню, хоча вона рішуче заперечувала цей зв'язок, коли історія набула розголосу. Чарльз розповідав друзям, що не хоче дитини й що це завадить йому просуватися соціальною драбиною.

Ці суперечливі подробиці були недостатньо переконливими, щоб витіснити усталені припущення стосовно цієї справи. Однак у ніч стрілянини був ще й третій учасник подій, і напередодні Різдва він почав розкривати таємниці. Це був брат чоловіка, Метью. Чарльз заздалегідь запланував, щоб Метью зустрів автомобіль у визначеному місці в ніч стрілянини. Ще до появи брата Чарльз зупинив авто, вистрелив дружині в голову, після чого спрямував зброю на себе, збираючись прострелити ногу, проте схибив і вцілив натомість у живіт. Чарльз наказав братові позбавитися прикрас і сумочки дружини, а також зброї, яку використав, щоб убити її. Це мало зробити все схожим на пограбування, про яке Чарльз повідомив поліції.

Однак згодом Метью почало мучити сумління, тому він розповів про все іншим членам родини. Він сказав, що думав, ніби допомагає братові зі страховою аферою, взявши сумочку й зброю, а не бере участь у змові про вбивство. До Чарльза Стюарта дійшли чутки, що брат збирається піти в поліцію, щоб дати проти нього свідчення в обмін на захист. Розслідування було вже близько, тому в січні того року Чарльз покінчив життя самогубством, стрибнувши з мосту Тобін у річку Містик. Згодом його брат Метью зізнався в змові, володінні вогнепальною зброєю та інших злочинах, і просидів три роки у в'язниці.

Зрештою лише Чарльз Стюарт ніс відповідальність за смерть дружини, однак кастова система була його мимовільною співучасницею. Він знав, що може розраховувати на її запрограмовану реакцію, що люди охоче повірять в його розповідь, якщо злочинець буде чорношкірим. Повірять радше людині з панівної касты, а не членам підлеглої, зосередяться на них, а не на ньому, вважатимуть касту, що стала козлом відпущення, особливо порочною, й відкидатимуть будь-які підозри стосовно нього. Цій історії навіть не треба було бути бездоганно продуманою, щоб у неї повірили. Вона

мала бути лише правдоподібною. Усе співчуття дісталось б йому, а не касті, що стала цапом-відбувайлом й несе на собі тягар чужих гріхів, хоч би якими були заперечення.

Кастова система забезпечила Чарльзові Стюарту прикриття й поставила під загрозу життя Керол Дімайті Стюарт. Те саме відбувалося з білими жінками на Півдні за часів режиму Джима Кроу, де чоловіки й коханці знали: в усьому, що випаде на долю білої жінки, звинуватять саме чорношкірого, якщо панівна каста вирішить покласти провину на нього. Це не означає, що певна група більш схильна до вчинення злочинів чи ухилення від кримінальної відповідальності у порівнянні з іншою. Це означає, що один із найтривожніших аспектів кастової системи й несправедливого правосуддя, яке вона породжує, робить суспільство менш безпечним, дозволяючи винному перекидати свою провину на інших і в багатьох випадках залишатися на волі. Кастова система дає нам хибне відчуття спокою, примушує нас вважати, що у світі є порядок, що ми можемо автоматично відрізнити хороших людей від поганих.

Можливо, ніщо не могло врятувати життя Керол Стюарт, враховуючи те, з яким чоловіком вона була одружена. Ми ніколи не дізнаємося про це. Однак якби цей чоловік не мав змоги покластися на поширену відмовку про злочинність чорношкірих, якби він не міг розраховувати на інстинктивне прагнення зганьбити найнижчу касту та на відповідну презумпцію добродетельності панівної, якби у нього не було можливості небезпідставно виходити з того, що кастова система буде діяти від його імені — мабуть, тоді він не був би таким зухвалим і спробував би щось інше, скажімо, розлучитися. Можливо, він не зміг би без вагань вчинити такий жорстокий злочин. Імовірно, його дружина не була б убита, а їхній син не помер би. Принаймні все це могло статися не того вечора й не в такий спосіб, якби підозра, як і належить, із самого початку впала на справжнього злочинця.

Через кілька десятиліть, протягом тривожного періоду після виборів 2016 року, тридцятидев'ятирічний менеджер проєктів Ентоні Стівен Хаус з Остіну (штат Техас) готувався відвезти восьмирічну доньку до школи²⁸³. Це було за кілька хвилин до сьомої ранку 2 березня 2018 року. Щось примусило його підійти до вхідних дверей. Ступивши на поріг, він побачив на ґанку пакунок. Пакунок

вибухнув, коли Ентоні його підняв. Він помер невдовзі після того, як його привезли в лікарню.

Спочатку смерть Ентоні Хауса з очевидних причин визнали вбивством, однак слідство швидко змінило свою версію. Хаус був афроамериканцем, який мешкав на сході Остіна в робітничому районі зі старими одноповерховими будинками. Поліція вважала, що цей вибух може бути пов'язаний із торгівлею наркотиками. Може, він був призначений для покарання наркодилера, однак пакунок залишили не біля того будинку. Поліція розглядала й другу можливість — що Хаус міг сам підірвати бомбу. Ця гіпотеза звинувачувала чоловіка, який став жертвою вибуху, у власній смерті.

«Ми не можемо відкинути можливість того, що містер Хаус зібрав бомбу сам і випадково підірвав її, у разі чого це була б випадкова смерть», — сказав помічник начальника поліції Джозеф Чакон²⁸⁴.

«З огляду на те, що нам відомо зараз, — сказав репортерам тодішній тимчасовий начальник поліції Браян Менлі в день смерті Хауса, — у нас немає підстав вважати це чимось іншим, ніж окремим інцидентом, що стався в його помешканні. Це жодним чином не пов'язано з тероризмом»²⁸⁵.

Ці припущення виявилися трагічно хибними. Через десять днів сімнадцятирічний Дрейлен Мейсон, учень старших класів середньої школи, який був улюбленим контрабасистом молодіжного оркестру Остіна, знайшов за дверима сімейного будинку пакунок. Коли Дрейлен заніс його у будинок, той вибухнув на кухні, вбивши самого хлопця й важко поранивши його матір. Трохи пізніше того ж ранку сімдесятип'ятирічна латиноамериканка Есперанса Геррера була важко поранена, коли вибухнув залишений біля будинку її матері пакунок, який вона підняла.

Лише тоді, через десять днів після першого вибуху, поліція Остіну почала закликати мешканців міста бути обережними з невідомими пакунками. В Остіні на свободі гуляв серійний підрильник, якого від дня першого вибуху досі не спіймали. Тепер ці вибухи вважали злочином на ґрунті ненависті. Той факт, що жертвами були чорношкірі й латиноамериканці, означав, що деякі люди могли почуватися в безпеці — поки підрильник не розширив сферу дій. Менш ніж за тиждень на іншому боці Остіна двоє білих чоловіків двадцяти з чимось років прогулювалися по заможному білому